

ІЄРОТОПІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО КИЄВА:

Мар'яна Нікітенко, *Святі гори київські: побудова сакрального простору ранньохристиянського Києва (кінець X – початок XII ст.)*, Київ (Ін.-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України) 2013, 484 с., іл.

Наукова монографія М. Нікітенко присвячена вивченню специфіки розбудови сакрального простору ранньохристиянського Києва кінця X – початку XII ст. Слід зазначити, що М. Нікітенко є відомим в Україні та за її межами істориком-медієвістом, знавцем київських християнських пам'яток, зокрема святинь Лаври. Тож не дивно, що їй вдалося підготувати до друку справді ґрунтовну працю, присвячену православним святиням Києва, які складають надзвичайно важливу частину вітчизняної історико-культурної спадщини. Впродовж сторіч вони відігравали провідну роль у консолідації суспільства, довкола них вибудовувалася духовна і державно-політична концепція Києва як другого Єрусалима. Християнські святині були зримим символом особливої історичної місії міста, відігравали ключову роль у формуванні православної духовності та національної ідеї. Цей колосальний пласт української православної художньої культури, який об'єднує в собі різні види творчості, зазвичай аналізується в контексті спеціальних архітектурних, мистецтвознавчих, археологічних, етнографічних, релігієзнавчих, літургічних, філологічних досліджень.

Натомість монографічна праця М. Нікітенко є міждисциплінарною, оскільки стоїть на межі кількох наук. Авторка демонструє глибоке знання обраної проблематики, вітчизняної та зарубіжної наукової літератури, розуміння православної культурної традиції, що є неодмінною умовою для підготовки такого роду праць. Її праця ґрунтується на широкій джерельній базі, в першу чергу – на маловивченій унікальній інформації, закодованій у найвизначніших творах літератури і мистецтва Києва доби християнізації Русі, що надає монографії безперечної актуальності та перспективності. Комплексний міждисциплінарний підхід дозволив М. Нікітенко поєднати в концептуально цілісному дослідженні пам'ятки літератури і мистецтва, що зумовлено цілком правильною позицією дослідниці щодо значення цих пам'яток як сакральної субстанції киево-руської державності. Багатоаспектна джерельна значущість архітектурно-мистецьких пам'яток, зокрема для істориків Київської Русі, ще дуже мало усвідомлена науковцями,

які змушені оперувати лише давно окресленим колом писемних джерел, раз по раз переглядаючи їх у різних контекстах. Проте саме в таких нетрадиційних джерелах, які залучає авторка, можна вбачати нові перспективні шляхи вивчення вітчизняної історії та культури.

Так само нетрадиційним є підхід авторки до розкриття заявленої нею теми. Запропоноване дослідження належить до новітніх студій історичної науки, в яку нещодавно було введено поняття *ієротопії*. Сам термін “ієротопія” побудований за принципом поєднання грецьких слів “ієрос” (священний) та “топос” (місце, простір). Хоча категорія сакрального простору достатньо глибоко вивчалася вченими, дослідження самого процесу створення таких просторів (ієротопії) розпочалося порівняно нещодавно. Методологічною засадою нового підходу до вивчення східнохристиянської культури є розгляд сакрального простору як особливої сфери творчості та самостійного розділу історії культури¹.

Відтак, вперше в науці досліджується феномен творення на київському терені цілісного просторового образу “Небесного Єрусалима” з його головними духовними та церковно-політичними центрами – Десятинною церквою, Софією Київською, Золотими воротами, Києво-Печерським монастирем. Саме вони сформували новий сакральний простір і стали символами суверенітету та етноконфесійної ідентичності Русі, її християнської легітимності. Звісно, було б не зайвим включити в монографічну працю й інші святині Києва досліджуваного періоду, що дало б повнішу картину формування просторового образу християнського Києва, проте авторка вочевидь обмежилася ієротопічним аналізом його головних, знакових пам’яток.

Логічно вибудовуючи свою концепцію, М. Нікітенко викладає матеріал монографії у п’яти розділах, аналізуючи розбудову нового Києва в її хронологічній і топографічній послідовності:

Розділ 1. Prima signatio Володимира – відправний момент розбудови Нового Єрусалима на берегах Дніпра.

Розділ 2. “Єрусалимізація” київського простору.

Розділ 3. Ієротопія печер Київської лаври.

Розділ 4. Семантика архітектурно-художнього образу Великої Печерської церкви.

¹ Див.: А.М. Лидов, *Иеротопия. Создание сакральных пространств как вид творчества и предмет исторического исследования*, Иеротопия. Создание сакральных пространств в Византии и Древней Руси, Москва 2006, с. 9–31; А.М. Лидов, *Новые Иерусалимы. Перенесение Святой Земли как порождающая матрица христианской культуры*, Новые Иерусалимы. Иеротопия и иконография сакральных пространств, Москва 2009, с. 5–7.

Розділ 5. Надбрамні храми давнього Києва у контексті духовної парадигми Нового Єрусалима.

Варто зазначити, що розділ 5 певною мірою “випадає” з цієї змістової структури, оскільки в ньому комплексно розглядаються різночасові пам’ятки – Золоті ворота (перша половина XI ст.) і Троїцька надбрамна церква (початок XII ст.). Проте така структурна побудова видається логічною, оскільки дає змогу аналітично зіставити специфіку присвяти, функціонального та ідейного вирішення типологічно споріднених головних воріт Києва й Печерського монастиря.

У перших двох розділах авторка доводить, що оскільки кожне святе місце у руслі візантійської традиції усвідомлювалося як “просторова ікона Небесного Єрусалима”, відразу після хрещення Русі було розроблено відповідну київську образну модель, причому в цьому проекті згадана універсалія була контамінована з темою “Києва – Нового Царгорода”. Виявляючи особливості рецепції зазначеної креативної ідеї у рамках цього проекту, М. Нікітенко доходить висновку, що християнський Київ забудовувався за єдиним концептуальним задумом сакралізації простору, і єрусалимський топос Києва містив у собі ідею сокровенності Святого Града як Ковчега Спасіння, осердя та першоджерела істинної віри. Місцевий контекст переносу сакрального простору синтезував у собі ієротопію і політику, оскільки втілював державну ідеологічну доктрину богообраності Русі, яка була відповіддю на виклик з боку трансєтнічної християнської релігії. Основним концептом розбудови християнського Києва стало хрещення князя Володимира, осмислене в давньоруській літературі й мистецтві як першосимвол хрещення Русі. В такому тлумаченні ця подія була засвідчена вже “Промовою філософа” – найдавнішим вітчизняним документальним твором, який увійшов до складу “Повісті минулих літ”. Вперше в науці М. Нікітенко висуває і аргументує, безперечно, конструктивну гіпотезу, ідентифікуючи “Промову філософа” як відповідно відредагований оглашальний текст (катехизму) Володимира-неофіта. Розвиваючи цю ідею, дослідниця висуває власну версію плину подій, пов’язаних із наверненням Володимира, який, на її переконання, охрестився в два етапи: у 987 р. в Києві відбулося оглашення князя, а в 989 р. в Корсуні Володимир прийняв таїнство хрещення. Таким чином, обґрунтовується аргумент на користь позиції тих дослідників, які відстоюють думку про двоетапне хрещення Володимира².

² Ця думка, що донині дискутується в науці, вперше висловлена ще наприкінці XIX ст. (Див.: И. Малышевский, *Рецензия на книгу Е. Голубинского “История русской церкви”*,

Новим є й те, що М. Нікітенко розглядає оглашення (*prima signatio*) Володимира як висхідний пункт розбудови простору християнського Києва, початок його “літургійної єрусалимізації”.

Тож у контексті своєї теми авторка вдається до розгляду складних проблем, що традиційно становлять предмет наукових дискусій. Аналізуючи специфіку формування сакрального простору довкола першохрамів Києва – Десятинної церкви і Софійського собору, вона показує закономірність хронологічно та ідейно пов’язаних між собою етапів єдиного процесу забудови Києва як реалізацію єдиного ієротопічного проекту, що підтверджує можливість появи Святої Софії вже невдовзі після побудови Десятинної церкви³. Так само вартими уваги є думки авторки про відтворення єрусалимського топосу в набутті Києвом митрополичого статусу як “матері міст” щойно після хрещення Русі, у створенні в Десятинній церкві мавзолею-пантеону Рюриковичів, сакрум якого формувався довкола гробниць св. Климента Римського і рівноапостольного княжого подружжя Володимира і Анни.

У цьому контексті дослідниця зупиняється на спірній проблемі першого Михайлівського монастиря в Києві, яка, крім іншого, пов’язана з невсучаючою дискусією довкола імені першого митрополита Київського. Залучаючи документальні джерела та змістовні сюжети фресок Софії Київської, авторка обстоює цікаві гіпотези. Зокрема, йдеться про шанування архангела Михаїла як патрона Києва вже з часів хрещення Русі, а також про Михаїла Сирина як першого Київського митрополита і побудову наприкінці X ст. кафедрального Михайлівського монастиря. Цим вона підтримує стару київську традицію⁴ та позицію церковної історичної науки⁵. Однак дослідниця вступає у суперечність із сучасною історіографією, згідно з якою особистість першого Київського митрополита Михаїла є легендарною⁶.

Отчет о двадцать четвертом присуждении наград графа Уварова, Санкт-Петербург 1882, с. 50–51; И.А. Линниченко, *Современное состояние вопроса об обстоятельствах крещения Руси*, Труды КДА 12 (1886) 592–602, була рішуче відкинута деякими дослідниками. Наприклад, М. Брайчевський вважав, що вона “не витримує критики” (Див.: М.Ю. Брайчевський, *Утвердження християнства на Русі*, Київ 1988, с. 154).

³ Про гостру наукову полеміку щодо часу появи Святої Софії див.: Н. Никитенко, В. Корниченко, *Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания*, Київ 2012.

⁴ *Синопис или Краткое собрание от разных летописцев о начале славяно-российского народа*, Киев 1680, с. 76.

⁵ В. Клос, *Історія Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря*, Київ 2007, с. 23–24; К. Лозинський, *Перший Київський митрополит Михаїл в світлі взаємовідносин Київської Русі-України і Візантії*, Науковий збірник присвячений 900-літтю Михайлівського Золотоверхого монастиря, Київ 2008, с. 150–157.

⁶ Я.Н. Шапов, *Государство и церковь в древней Руси (конец X – первая половина XI века)*, Введение христианства на Руси, Москва 1987, с. 192, 196.

Варто відзначити здійснену М. Нікітенко ґрунтовну розробку образної нею проблематики на прикладі святинь Київської Лаври. Авторське бачення святинь Лаври як образів-парадигм у творенні конкретної та неповторної “просторової ікони” піднімає завісу над багатьма в чому загадковим і таким привабливим для багатьох поколінь духовним феноменом Святого Києва. Ці православні святині ще не вивчалися в контексті свідомого творення цілісного сакрального простору християнського Києва. Можна погодитися з авторкою, що “візія Святої Землі на київських теренах формувала етнонаціональний менталітет і міцно увійшла в історичну пам’ять народу”.

М. Нікітенко висуває та аргументує також низку інших інноваційних ідей. До таких належить, зокрема, твердження про те, що розповідь про початок створення Києво-Печерського монастиря містило зникле Житіє прп. Антонія. Воно частково увійшло до пізніших редакцій Києво-Печерського патерика й відобразило відмінну від літопису версію початкової історії монастиря. Житіє відносило виникнення монастиря до часів Володимира Святославича та розповідало про існування обителі вже в 30-х рр. XI ст. Причини зникнення Житія пояснюються тим, що воно об’єктивно відобразило в собі події міжусобиці 1015–1019 рр. Тож історія монастиря розпочалася невдовзі після хрещення Русі, що наклало відбиток на його первісну ієротопію.

Дослідниця стверджує далі, що створення сакрального простору монастиря розпочалося з копання печер. Витоки лаврського печерножительства вона пов’язує з єгипетським і палестинським чернецтвом. Поява лаврських печер пояснюється при цьому перенесенням топосу Святої Землі на київські терени, і це перенесення обумовлюється паломництвом. У сакральному просторі печер, на її думку, втілено ідею Древа Життя – Хреста, що зумовлено символікою всезагального Воскресіння. Стверджується, що печери асоціювалися з Гробом Господнім, а печерножительство уподібнювалося смерті Спасителя та Його Воскресінню. Напрямки лабіринтів печер визначалися не лише природними чинниками, але й “накладенням” хреста на землю, що усвідомлювалося як її літургійне освячення.

Обґрунтовується висновок про те, що Велику Печерську церкву, засновану 1073 р., закладено саме 12 травня, як і Десятинну церкву, і не випадково освячено 1089 р., тобто фактично у 100-річний ювілей хрещення Русі. Це символічно співвідносилось із заснуванням Руської Церкви за Володимира, що підтверджують названі в Києво-Печерському патерику виміри Успенського храму. Відображена в Патерику система священних чисел відповідає символічному іномовленню християнської нумерології, згідно з яким архітектурне вирішення Успенської церкви інспірувалося

ідеєю Небесного Єрусалима (Церкви Христової), а сам процес будівництва містично ототожнювався з його творенням. Аналогічним чином місцеве замовлення вплинуло і на оригінально витлумачену еклезіологічну єрусалимську ідею, закладену в храмову декорацію Успенського собору.

Трансляцію єрусалимського топосу авторка вбачає також у створенні київських надбрамних храмів – Благовіщенського і Троїцького, що втілювали ідею літургійного входу в Небесний Єрусалим. Це вирішувалося, на переконання дослідниці, в контексті функціонального містозахисного призначення головних воріт Києва й Печерського монастиря, оскільки передбачало глибоке покаяння й смирення прийдешнього до них люду. Покаянню-аскетичні акценти, – зазначає авторка, – особливо підсилені у головному монастирському вході, увіччаному церквою Святої Трійці. Висунуто й аргументовано також гіпотезу про будівництво Троїцької церкви в 1103–1106 рр., в датах закладин і освячення якої “читалася” наріжна для ієротопії Печерського монастиря ідея хрещення Русі й народження її Церкви.

Таким чином, висновки рецензованої монографії є надзвичайно цікавими і значною мірою новаторськими. У ній враховані найновіші методологічні досягнення світової медієвістики, зокрема популярна в сучасному науковому світі ієротопічна концепція. Монографія є історико-культурологічним дослідженням, що пропонує читачеві новий погляд на цілий комплекс явищ християнської культури доби Київської Русі і сьогодення. Праця М. Нікітенко містить багатий фактологічний матеріал, несподівані спостереження й оригінальні висновки, окремі з яких спонукають до перегляду, здавалося, усталених наукових постулатів. Монографія насичена вдало підібраним ілюстративним матеріалом, що робить теоретичні конструкції й висновки авторки вельми наочними і переконливими.

Соціальна значущість цієї праці полягає в осмисленні вітчизняної духовної спадщини, у прагненні віднайти й системно представити саму логіку творення української національної самобутності в її культурному, конфесійному і політичному виявах.

Зрозуміло, що новаторська за змістом монографія М. Нікітенко містить і спірні моменти. Деякі з викладених у ній яскравих гіпотез вимагають, можливо, додаткових аргументів. Проте дослідження в цілому є не тільки цілісним і завершеним з точки зору реалізації авторської концепції, але й таким, що магнетично притягує увагу науковців і запрошує до нового етапу плідного творчого діалогу.

Генадій Надтока